

Ұйғарынды	баратыным	баратының	баратыны
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушымның	барушыңның	барушысының
Өткен шақтық	барғанымның	барғаныңның	барғанының
Ұйғарынды	баратынымның	баратыныңның	баратынының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушыма	барушыңа	барушысына
Өткен шақтық	барғанымға	барғаныңа	барғанына
Ұйғарынды	баратынына	баратыныңа	баратынына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушымды	барушыңды	барушысын
Өткен шақтық	барғанымды	барғаныңды	барғанын
Ұйғарынды	баратынымды	баратыныңды	баратынын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушымда	барушыңда	барушысында
Өткен шақтық	барғанымда	барғаныңда	барғанында
Ұйғарынды	баратынымда	баратыныңда	баратынында
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушымнан	барушыңнан	барушысынан
Өткен шақтық	барғанымнан	барғаныңнан	баратынынан
Ұйғарынды	баратынымнан	баратыныңнан	баратынынан

Көпше: I-ші жақ II-ші жақ III-ші жақ

Атау

Осы шақтық	барушыларым	барушыларың	барушылары
Өткен шақтық	барғандарым	барғандарың	барғандары
Ұйғарынды	баратындарым	баратындарың	баратындары
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушыларымның	барушыларыңның	барушыларының
Өткен шақтық	барғандарымның	барғандарыңның	барғандарының
Ұйғарынды	баратындарының	баратындарыңның	баратындарының
Барыс жалғауы			
Осы шақтық	барушыларыма	барушыларыңа	барушыларына
Өткен шақтық	барғандарыма	барғандарыңа	барғандарына
Ұйғарынды	баратындарыма	баратындарыңа	баратындарына
Табыс жалғауы			
Осы шақтық	барушыларымды	барушыларыңды	барушыларын

Өткен шақтық	барғандарымды	барғандарыңды	барғандарын
Ұйғарынды	баратындарымды	баратындарыңды	баратындарым
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымда	барушыларыңда	барушыларыда
Өткен шақтық	барғандарымда	барғандарыңда	барғандарында
Ұйғарынды	баратындарымда	баратындарыңда	баратындарында
Шығыс жалғау			
Осы шақтық	барушыларымнан	барушыларыңнан	барушыларынан
Өткен шақтық	барғандарымнан	барғандарыңнан	барғандарынан
Ұйғарынды	баратындарымнан	баратындарыңнан	баратындарынан

Дағдыландыру. Осы үлгі бойынша басқа сөздерді есімше түрінде алып, оңаша тәуелдік қалыпта жалғаулату.

II. Ортақ тәуелдік

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Атау			
Осы шақтық	барушымыз	барушыңыз	барушысы
Өткен шақтық	барғанымыз	барғаныңыз	барғаны
Ұйғарынды	баратынымыз	баратыныңыз	баратыны
Ілік жалғау			
Осы шақтық	барушымыздың	барушыңыздың	барушысының
Өткен шақтық	барғанымыздың	барғаныңыздың	барғанының
Ұйғарынды	баратынымыздың	баратыныңыздың	баратынының
Барыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызға	барушыңызға	барушысына
Өткен шақтық	барғанымызға	барғаныңызға	барғанына
Ұйғарынды	баратынымызға	баратыныңызға	баратынына
Табыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызды	барушыңызды	барушысын
Өткен шақтық	барғанымызды	барғаныңызды	барғанын
Ұйғарынды	баратынымызды	баратыныңызды	баратынын
Жатыс жалғау			
Осы шақтық	барушымызда	барушыңызда	барушысында
Өткен шақтық	барғанымызда	барғаныңызда	барғаныңда

Ұйғарынды баратынымда баратыныңызда баратыныңда
Шығыс жалғау

Осы шақтық барушымыздан барушыңыздан барушысынан

Өткен шақтық барғанымыздан барғаныңыздан барғанынан

Ұйғарынды баратынымыздан баратыныңыздан баратынынан

Көпше: I-ші жақ II-ші жақ III-ші жақ

Атау

Осы шақтық барушыларымыз барушыларыңыз барушылары

Өткен шақтық барғандарымыз барғандарыңыз барғандары

Ұйғарынды баратындарымыз баратындарыңыз баратындары

Ілік жалғау

Осы шақтық барушыларымыздың барушыларыңыздың барушыла-
рының

Өткен шақтық барғандарымыздың барғандарыңыздың барғанда-
рының

Ұйғарынды баратындарымыздың баратындарыңыздың баратын-
дарының

Барыс жалғау

Осы шақтық барушыларымызға барушыларыңызға барушыларына

Өткен шақтық барғандарымызға барғандарыңызға барғандарына

Ұйғарынды баратындарымызға баратындарыңызға баратындарына

Табыс жалғау

Осы шақтық барушыларымызды барушыларыңызды барушыларын

Өткен шақтық барғандарымызды барғандарыңызды барғандарын

Ұйғарынды баратындарымызды баратындарыңызды баратындарын

Жатыс жалғау

Осы шақтық барушыларымызда барушыларыңызда барушыларында

Өткен шақтық барғандарымызда барғандарыңызда барғандарында

Ұйғарынды баратындарымызда баратындарыңызда баратындарында

Шығыс жалғау

Осы шақтық барушыларымыздан барушыларыңыздан барушыларынан

Өткен шақтық барғандарымыздан барғандарыңыздан барғандарынан

Ұйғарынды баратындарымыздан баратындарыңыздан баратындарынан

Дағдыландыру. Басқа сөздерді алып, осы үлгі бойынша есімше түрінде ортақ тәуелдік қалыпша жалғаулату.

1) Жіктеу (жай түрде)²⁸

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Осы шақтық	барушымын	барушысың	барушы
Өткен шақтық	барғанмын	барғансың	барғанды
Ұйғарынды	баратынмын	баратынсың	баратынды

Көпше:

Осы шақтық	барушымыз	барушысыңдар	барушыды
Өткен шақтық	барғанбыз	барғансыңдар	барғанды
Ұйғарынды	баратынбыз	баратынсыңдар	баратынды

Дағдыландыру: Басқа сөздерді есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша жіктету.

2) Жіктеу (косар түрде)

Жекеше:	I-ші жақ	II-ші жақ	III-ші жақ
Осы шақтық	барушы едім	барушы едің	барушы еді
Өткен шақтық	барған едім	барған едің	барған еді
Ұйғарынды	баратын едім	баратын едің	баратын еді

Көпше:

Осы шақтық	барушы едік	барушы едіңдер	барушы еді
Өткен шақтық	барған едік	барған едіңдер	барған еді
Ұйғарынды	баратын едік	баратын едіңдер	баратын еді

Дағдыландыру. Басқа сөздерді есімше түрінде алып, осы үлгі бойынша жіктету.

Ескерту. Есімшеге «еді» қосылып айтылса, бұрынғы істі көрсетеді. Сондықтан ол түрін «бұрынғылық» дейміз, есімшеге «екен» қосылып айтылса, баяғы істі көрсетеді: сондықтан бұл түрін «баяғылық» дейміз, мәселен: *барушы едім, барушы едің, барушы еді* – бұлар бұрынғылық. *Барған екенмін, барған екенсің, барған екен* – бұлар баяғылық.

²⁸ Бұлайша жіктеу атауыш сөздердің бәрінде де бар.

ЕТІСТІКТЕН ТУҒАН СӨЗДЕР

Етістіктің түпкі түрі сабақты һәм салтаң етіс. Осы екі етістің түбіріне түрлі жұрнақтар жалғанып, түрлі сөздер туады. Етіс жұрнақтар: 1. Бір етістен екінші етістік сөздер туғызады. 2. Етістерден басқа есімдік сөздер туғызады. Сабақты етіс пен салтаң етістен басқалары туынды етіс.

Туынды етістердегі жұрнақтар:

1. «-с» жұрнақ (ұр–ұрыс, күре–күрес, соқ–соғыс)
2. «-н» жұрнақ (жу–жуын, тара–таран, бақ–бағын)
3. «-дыр» (-тыр) жұрнақ (қаз–қаздыр, қал–қалдыр, айт–айт-тыр)
4. «-қыз» (-ғыз, -кіз, -гіз) жұрнақ (жатқыз, барғыз жеткіз, бергіз)
5. «-л» жұрнақ (ас–асыл, жек–жегіл)
6. «-т» жұрнақ (құла–құлат, ер–ерт, құры–құрт).
7. «-тыр» жұрнақ (құла–құлаттыр, сұра–сұраттыр, күре–күреттір).
8. «-стыр» (ұр–ұрыстыр, соқ–соғыстыр, күре–күрестір).
9. «-қыла» (-ғыла, -кіле, -гіле) жұрнақ (шап–шап–қыла, жу–жуғыла, кес–кескіле, тіл–тілгіле).
10. «-ыңқыра» -(іңкіре) жұрнақ (ал–алыңқыра, барың–қыра, беріңкіре, жүріңкіре). Бұлар етіс жұрнақтары деп аталады.

Етістіктен туатын басқа сөздердегі жұрнақтар:

1. «-у», «-м», «-с», «-ш» жұрнақтар етістік түбіріне жалғанып, сол етістік көрсететін ісін атайды. Мәселен: *сұра–сұрау, сау–сауу, айт–айту*²⁹ *оқы–оқу, ал–алым, біл–білім, өл–өлім, ас–асым, сау–сауым, бар–барыс, жүр–жүріс, қу–қуыс, қара–қарас, қуан–қуаныш.*

²⁹ Етістік түрінің аяғы дауыссыз дыбыс я «й», «у» болса, жұрнақ екі «уу» болып жалғанады.

Дағдыландыру. *Тұр, қос, қой, саба, сана, бу* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, «у», «м», «а», «й» жұрнақтарын жалғату.

2. «-ымсақ» (-імсек), «-аған» (-еген), «-шақ» (-шек), «-қақ» (-ғақ) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге заттың сүйегіне біткен мінезін атайды. Мәселен: *ал-алымсақ, кел-келімсек, қаш-қашаған, көр-көреген, ұрын-ұрыншақ, ерін-еріншек, ұрыс-ұрысқақ, сын-сынғақ.*

Дағдыландыру. *Жара, бер, қап, кет, теп, ұмыт, жи-рен, теріс-оң* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

3. «-қыш» (-ғыш, -кіш, -гіш) «-қыр» (-ғыр, -кір, -гір) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге жанды нәрсе болса, ұсталығын, икемділігін атайды, жансыз нәрсе болса, сол іске қолайлы, жақсылығын атайды яки әншейін сол іске құрал нәрселігін атайды. Мәселен: *жанды нәрселер туралы:* айт-айтқыш, сой-сойғыш, кес-кескіш, көр-көргіш, тап-тапқыр, ал-алғыр, үш-үшкір, біл-білгір. *Жансыз нәрселер туралы:* ақ-аққыш, жан-жанғыш, өс-өскіш, сын-сынғыш, тұт-тұтқыр, өт-өткір, бас-басқыш, сыпыр-сыпырғыш, сұрт-сұрткіш, кер-кергіш.

Дағдыландыру. *Ат, сау, қыс, ұт, күл, жсау, тұт, өң, көн, тес* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

4. «-уыш», «-гі», «-қ» (-к) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін іске құралдығын атайды. Мәселен: *ора-орауыш, бұр-бұрғы, сүз-сүзгі, тара-тарак, төсе-төсек.*

Дағдыландыру. *Тырна, қыр, тая, ес* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

Ескерту. «-к» (-к) жұрнақ басқа мағынада да жалғанады, мәселен: *аш-ашық, тес-тесік, ұш-ұшық, кет-кетік* уа ғайри сондай.

5. «-қын» (-ғый), «-ма» (-ба, -ме, -бе), «-мал», «-мақыл» (-бақыл, -мекіл, -бекіл) жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істің түрін атайды: *тас-тасқын,*

қыр–қырғын, сал–салма, тарт–тартпа, өр–өрме, кес–кеспе, тасы–тасымал, айны–айнымал, таста–тастамақыл, ат–атпақыл, шерт–шертпекіл, иір–иірмекіл.

Дағдыландыру. *Қаш, шал, сана, орама, бас, тер, сез* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, әлгі жұрнақтарды жалғату.

6. «-ақ» (-ек), «-н» жұрнақтар етістік түбірлеріне жалғанып, сол етістік көрсететін істерден өнген затты атайды, мәселен: *қаш–қашақ, кес–кесек, шап–шабын, ек–егін.*

Дағдыландыру. *Қос, қон, жат, бөл, ақ, жек, шық* уа ғайри сондай етістік түбірлерін алып, жалғату.

7. «-лық» (-лік) жұрнақ етістіктің келер шақ түріне жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеуге тұрарлық күйін атайды. Мәселен: *барар–барарлық, көрер–көрерлік.*

Дағдыландыру. Келер шақ түрдегі етістіктерді алып «-лық» (-лік) жұрнағын жалғату.

8. «-уыл» (-уіл) жұрнақ етістікке жалғанып, сол етістік көрсететін істі істеушіні атайды. Мәселен: *жаса–жасауыл, жорт–жортуыл, бөге–бөгеуіл.*

Сол мағынада етістіктің келер шақ түріне «-ман» (-мен) жұрнақ жалғанады. Мәселен: *алар–аларман, берер–берермен.*

Дағдыландыру. Етістіктің түбірлерін һәм келер шақ түрлерін алып, «-уыл» (-уіл) һәм «-ман» (-мен) жұрнақтарды жалғату.

ҮСТЕУ

Үстеу дейміз – сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздерді толықтыру, күшейту үшін айтылатын сөздерді. Мәселен: *«тым жақсы», «он есе», «тап өзі», «әрең келдім»* уа ғайри сондай.

«Қалай?» – «тым жақсы», «қанша?» – «он есе», «қайсысы?» – «тап өзі», «қайттің?» – «әрең келдім».

Қазақ тілінде түпкі үстеу сөздер тіпті аз. Көбінесе, үстеу мағынасында басқа есімдерден, есімдіктен, етістіктен шыққан сөздер жүреді. Әуелі түпкі үстеу сөздерді алып қарайық:

Сан есім һәм есімді күшейтуші үстеулерді *жай үстеу*

дейміз, олар мынау: *әбден, тым, тіпті, хас, сірә, есе, тап, нақ, нағыз, әрең, дәл, дөп, дейім, әрі, бері, әбден, бұрын, енді, мана, әні, міне, ең, ылғи, таман, сайын, әлі, жария, жорта, дік.*

Дағдыландыру. Осы үстеулерге жалғас айтарлық сан есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер тапқызып, айтқызу.

Үстеу бес түрлі: 1) Нықтаулық. 2) Сынаулық. 3) Өлшеулік. 4) Мезгілдік. 5) Мекендік.

1. НЫҚТАУЛЫҚ ҮСТЕУ

Нықтаулық үстеу дейміз – басқа сөздердің мағынасын нығыздау үшін айтылатын сөздерді. Мәселен: *ең жақсы, бек нашар, әбден қанды, тым шабан, өте тығыз, тіпті қысқа, тап өзі, нақ сол, нағыз арзан, дәл тиді, дөп келді, дәлме-дәл он кісі, хас жаман, қасақана айтты, әдейі айтпады, жүдә шаршады, тікелей қоя берді, әсіресе мақтағаны.* Көбінесе қарап отырғаны. Осындағы ірі³⁰ хариіптермен жазылған сөздер нықтаулық үстеу болады. Бұлардан басқа да сөздердің мағынасын күшейтетін, нықтайтын сөздер нықтаулық үстеу болады.

Дағдыландыру. Осындағы нықтаулық үстеулердің қасындағы сөздердің орнына лайық басқа сөздерді қойғызып айтқызу һәм жазғызу.

2. СЫНАУЛЫҚ ҮСТЕУ

Сынаулық үстеу дейміз – істің сынын көрсететін сөздерді. Сынаулық үстеу болатын – зат есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың үстеу екен-еместігін сұраудан айырамыз. Сынаулық үстеу сұрауы: *қалай? қалайша?* Осы сұрауға жауап болмаған сөз үстеу болмайды.

Жақсы оқиды, жаман жазады, сыбай қонады, жаяу жүреді дегенде ірі жазылған сөздер *қалай?* деп сұрағанға жауап болып

³⁰ Қазіргі ирек шрифтіпен берілген сөздер (*Құраст.*)

тұр (оқиды қалай? – жақсы, жазады қалай? – жаман, қонады қалай? – сыбай, жүреді қалай? – жаяу). Бұлар үстеу орнына жүретін сын есімдері.

Шалқасынан түсті, етбетінен құлады, орысша айтуы, адамша сөйледі дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (түсті қалай? – шалқасынан, құлады қалай? – етбетінен, сөйледі қалай – адамша). Бұлар үстеу орнына жүретін зат есімдер.

Екі-екіден бөлді, үш-үштен алды, төрт-төрттен қойды, он-оннан санады, жиырмадан үлестірді дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (бөлді қалай? – екі-екіден, алды қалай? – үш-үштен, қойды қалай? – төрт-төрттен, санады қалай? – он-оннан, үлестірді қалай? – жиырмадан). Бұлар орнына жүретін сан есімдер.

Олай айтпады, *солай* сөйледі, *бұлайша* етпелік, *сеніңше* болсын, *біздерше* ойламапты дегенде ірі жазылған сөздер қалай? қалайша? деп сұрағанға жауап болып тұр (Айтпады қалай? – солай, сөйледі қалай? – солай, етпелік – қалайша? – олайша, болсын қалайша? – сеніңше ойламапты қалайша? – біздерше). Бұлар үстеу орнына жүретін есімдіктер.

Саулап жанды, *жантайып* жатты, *еңкейіп* қарады, *еңіреп* жылады дегенде ірі жазылған сөздер қалай? деп сұрағанға жауап болып тұр (жанды қалай? – саулап, жатты қалай? – жантайып, қарады қалай? – еңкейіп, жылады қалай? – еңіреп). Бұлар үстеу орнына жүретін етістіктің көсемше түрлері.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа сынаулық үстеу орнына жүретін атаушы сөздер тапқызып жаздыру.

3. ӨЛШЕУЛІК ҮСТЕУ

Өлшеулік үстеу дейміз – сынның я істің шамасын көрсететін сөздерді. Өлшеулік үстеу болатын зат есім, сын есім, сан есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардын да үстеу екен-еместігін сұраудан айырамыз. Өлшеулік үстеу сұраулары: *қанша? неше есе?* Осы сұрауларға жауап болмаған сөз өлшеулік үстеу болмайды.

Түске шейін ұйықтады, *кешке дейін* жатты, *ауылға шейін* қуды дейміз. «Түске шейін», «кешке дейін», «ауылға шейін» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады, (ұйықтады қанша? – түске шейін, жатты қанша? – кешке дейін, қуды қанша? – ауылға шейін). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Аз берді, *көп* алды дейміз. «Аз», «көп» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады, (берді қанша? – аз, алды қанша? – көп). Бұлар үстеу орнындағы сын есім сөздер.

Екі есе артық, *бес есе* кем дейміз. «Екі есе», «бес есе» деген сөздер неше есе? деп сұрағанға жауап болады, (артық неше есе? – екі есе, кем неше есе – бес есе). Бұлар үстеу орнындағы сан есім сөздер.

Сонша әдемі, *мұнша* кешікті, *онша* шапшаң емес дейміз. «Сонша», «мұнша», «онша» деген сөздер қанша деп сұрағанға жауап болады (қанша әдемі? – сонша әдемі, кешікті қанша? – мұнша, шапшаң емес қанша? – онша).

Бұлар үстеу орнындағы есімдіктер.

Тойғанша жеді, *қанғанша* ішті, *жеткенше* шапты «Тойғанша», «қанғанша», «жеткенше» деген сөздер қанша? деп сұрағанға жауап болады (жеді қанша? – тойғанша, ішті қанша? – қанғанша, шапты қанша? – жеткенше).

Бұлар үстеу орнындағы етістік сөздер.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа өлшеулік үстеу орнына жүретін сөздер тапқызып жаздырту.

4. МЕЗГІЛДІК ҮСТЕУ

Мезгілдік үстеу дейміз – істің мезгілін көрсететін сөздерді. Мезгілдік үстеу болатын зат есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың үстеу екен-емесін сұраудан айырамыз. Мезгілдік үстеу сұраулары қашан? қашаннан? Бұл сұрауларға жауап болмаған сөз мезгілдік үстеу болмайды.

Атам заманнан солай, *күн сайын* толады дейміз. «Атам заманнан», «күн сайын» деген сөздер қашаннан? қашан? деп сұрағанға жауап болады (қашаннан солай? – атам заманнан,

қашан толады – күн сайын). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Мұнан басқа туынды һәм түпкі үстеулер бар. Мәселен: *бүгін, кеше, ертең, биыл, бүрсі күн (бұрнағы күн), бұрнағы жыл, алдыңғы күн, алдыңғы жыл, соңыра, қашаннан, ілезде* (бұлар туынды үстеу), *бұрын, мана, әлі, тағы, дәйім, дереу* (бұлар түпкі мезгілдік үстеулер).

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа мезгілдік үстеу орнына жүретін атауыш сөздер тапқызып, жаздырту.

5. МЕКЕНДІК ҮСТЕУ

Мекендік үстеу дейміз – істің мекенін көрсететін сөздерді. Мекендік үстеу болатын зат есім, сын есім, есімдік, етістік сөздер. Бұлардың мекендік үстеу екен-емесін сұраудан айырамыз. Мекендік үстеу сұраулары: қайда? қайдан? Бұл сұрауларға жауап болмаған сөздер мекендік үстеу болмайды.

Тыста жатыр, *қалаға* барды, *жайлаудан* қайтты дейміз. «Тыста», «қалаға», «жайлаудан» деген сөздер қайда?, қайдан? деп сұрағанға жауап болады (жатыр қайда? – тыста, барды қайда? – қалаға, қайтты қайдан? – жайлаудан). Бұлар үстеу орнындағы зат есім сөздер.

Онда бармады, *мұнда* келді дейміз. «Онда», «мұнда» деген сөздер қайда? қайдан? деп сұрағанға жауап болады (бармады қайда? – онда, келді қайда? – мұнда). Бұлар үстеу орнындағы есімдіктер.

Дағдыландыру. Мұндағы көрсетілгеннен басқа мекендік үстеу орнына жүретін атауыш сөздер тапқызып жаздырту.

ДЕМЕУ

Демеу дейміз – сөздің я сөйлемдердің арасын үйлестіруге демеу болатын сөздерді. Қазақ тілінде түбір демеу сөздер, тіпті жоқ қасында. Мәселен: **Сұрау демеу:** *ма, ба, ме, бе, да; Жай демеу:* *гой, ақ, әше, бәсе, әлде, та, тағы, бәлкім.* Көбінесе демеу

орнына басқа сөздер жүреді. Басқа сөздер дегенде демеу орнына есімдік пен етістік екеуінің біте қайнаған сияқты қосылған түрлері әсіресе көп жүреді. Мысал: *үйткені* (олай еткені дегеннен қысқарған), *үйтпесе* (олай етпесе), *үйткенде* (олай еткенде), *үйтпесіне* (олай етпесіне), *үйткенше* (олай еткенше), *сүйтіп* (солай етіп), *сүйтседе* (солай етседе), *сүйткенде* (солай еткенде), *сүйткен сайын* (солай еткен сайын), *қайткенде* (қалай еткенде), *қайткенде де* (қалай еткенде де), *әйтпесе* (алай етпесе), *немесе* (не емес болса), *әйтсе де* (алай етсе де).

Бұлардан басқа демеу орнында толық күйінде айтылмаған етістік һәм басқа сөздер де бар. Мәселен: *олай болса, олай болғанда, солай болған соң, болмаса, негұрлым, соғұрлым, неге десем* уа ғайри сондай сөздер.

Демеу орнына «мен» (бен) жалғаулық та жүреді.

Басқа жұрнақ демеу сөздерінен қазаққа кіріп, сіңіскен: *һәм, я, яки, егер, уа*. Сұрау демеуден басқалары өзге сөзге қосылмай жазылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің арасындағы демеу сөздерді тапқызу.

Бара ма, бармай ма – белгісіз. Барамыз ғой, барған соң көреміз ғой. Соның айтқаны-ақ болсыншы. Сен келмейді екенсің, әше мен барайын. Бәсе, солай болса керек. Әлде сен оқымадың ба? Мен бара алмасам, бәлкім өзің келерсің. Түріне қарағанда малы жоқтай ғой. Ол кешке келетін шығар, үйткені жылқыны да көре қайтатын шығар. Жайлауға көшетін болдық, үйтпесе малы тұратын емес. Қонақ келіп шыға алмадым, әйтпесе мана келетін едім. Су өткел бермес, үйткенде не қылмақпыз? Ағын бөгетті бұза беретін, үйтпесіне амал табу керек. Кеш барсақ, кеш келеді екенбіз, үйткенше ерте барып, ерте келейік. Түлкі талай жалтарып, айлалады, сүйтсе де тазы қоймады. Ол мені көп алдағаны бар, сүйткен үшін сенбеймін. Қайткенде жақсы болар екен? – қайткенде де жақсы болмас. Ол өзі барар, үйтпесе сен бар. Жүре тұрсын немесе күте тұрсын. Әйтсе де болады екен. Үйтпесіне қоймады.

ЖАЛҒАУЛЫҚТАР

Жалғаулық дейміз – жалғау орнына жүріп, жалғау сияқты басқа сөздердің шылауында тұрмаса, өз алдына мағына шықпайтын сөздерді. Жалғаулық сөздер қазақ тілінде аз. Болғаны мынау-ақ: *менен* (бенен, мен, бен), *үшін, шейін, дейін, таман, сайын, гөрі, арқылы, мақырыпты, туралы*.

Көбінесе, жалғаулықтар орнына басқа сөздер жүреді. Мәселен: *әрі, бері, соң, бойы, бойын, бөтен, басқа, өзге, орнына, басына, қасына, жанына, маңайына, қасында* уа ғайри сондай сөздер.

Ескерту. *Шейін, дейін* жалғаулықтар барыс жалғаудан соң қойылады, *гөрі* жалғаулық шығыс жалғаудан соң қойылады, басқалары жалғаусыз түрінің соңынан қойылады. Жалғаулық орнына жүретін сөздердің: *әрі, бері, соң, бөтен, басқа, өзге* дегендері шығыс жалғаудан соң қойылады, *бой, бойын* дегендер табыс жалғаудан соң я тікелей жалғаусыз түрінен соң қойылады, басқалары ілік жалғаудан соң я тіпті жалғаусыз түрінен соң қойылады.

Дағдыландыру. Төмендегі сөздердің соңынан жалғаулықтарды я жалғаулықтар орнына жүретін сөздерді қойып жаздырту.

Құдай, Алла, әулие, періште, пайғамбар тамұқ, кісі, адам, жан, дене, бас, шаш, маңдай, ми, желке, бет, жүз, көз, қарашық, көз-қабак, кірпік, құлақ, жас, қас, мұрын, желбезек, ауыз, ерін, тіл таңдай, азу, ақыл азу, түп азу, самай, иек, жақ, сақал-мұрт, ата сақал, миық, езу, мойын, кеуде, көкірек, омырау, төс, тамақ, алқым, өндірішек, ұша қабырға, омырытқа, өкпе, бауыр, жүрек, қолқа, от, ұйқы қарын, жұлын, тамыр, қара тамыр, күре тамыр, бауыр, ішек-қарын, ішек бүйен, ұлтабар, қатпаршақ, тақия қарын, таз қарын, шандыр, шажырқай, талақ, кіндік, құрсақ, қол, аяқ, арқа, жауырын, білек, йық, иін, қар, шынтак, саусақ, шеміршек, сіңір, сүйек, жілік, жамбас, балтыр, тізе, сан, қоң, таң, борбай, бақай, өкше, тобық, топай асық, мойын омыртқа, арқа омыртқа (қара омыртқа), бел омыртқа, құйымшақ, кеңірдек, көмей, жұтқыншақ, бүйрек, алақан, бармақ, тырнақ.

ОДАҒАЙ

Одағай дейміз – одағайланып, оңаша айтылатын сөздерді. Одағай сөздер қазақ тілінде көп. Барша шапшаң болған істі көрсету үшін айтылатын, барша шабыттау үшін айтылатын, барша жекіру, ақыру, тыйу, қайыру, тоқтату, басу, жұбату үшін айтылатын, барша қуаныш, реніш, кейістік, уайым, қайғы, күйінгенде, сүйінгенде, қорыққанда, шошығанда, танданғанда, тамсанғанда, жан я тән күйзелгенде, қиналғанда я рахаттанғанда айтылатын сөздер хәм шығатын дыбыстар – бәрі одағай болады. Солай болған соң да одағай бірнеше тапқа бөлінеді.

1. **Ілездік одағай:** *лап, шап, жұлт, жалт, зып, сып, дік, күмп, дүре, күрс, мырс, қалт, бырт, кірт, кілт, шақ, тақ, шық, зырқ, дүңк, сап, қып, жып* уа ғайри осындай сөздер (лап етіп, шап етіп дегендегі сияқты).

2. **Еліктеу одағай:** *шыр-шыр! быр-быр! сықыр-сықыр, сылдыр-сылдыр! күлдір-күлдір! былдыр-былдыр! дыбыр-дыбыр! қарқ-қарқ! қаңқ-қаңқ! сұңқ-сұңқ! шық-шық, күмп-күмп, дүңк-дүңк! пыс-пыс!* уа ғайри сондай сөздер.

3. **Шақырыс одағай:** *Адамды шақырғанда* әй! «аттан! хәм ұран сөздер, хәр жүздің, хәр рудың, хәр атаның шақыратын өз ұрандары болғандықтан, қазақ ұран сөздері басқа-басқа. Бірақ қазақ біткеннің бәріне бірдей жалпы ұраны «Алаш!». *Малды шақырғанда* түйеге – күс-күс!, жылқыға – құру-құру!, сиырға – ау-қау!, қойға – пышайт-пышайт!, ешкіге – шөре-шөре-ау!, итті шақырғанда – ка-ка!, көйт-көйт!, құсты шақырғанда – қайт-кел!, мысықты шақырғанда – мыс-мыс!

Суға шақырғанда, түйеге – сорап-сорап, жылқыға ысқыр-ғылайды, сиырға – шәум-шәум!, қойға хәм ешкіге – құрай-құрай!, итке – күш-күш!, мысыққа – міш-міш!

Жекіргенде адамға – тек! тәйт! қой!, түйеге – шоқ, жылқыға – құрр! құрр!, сиырға – өк! өк!, қойға – шәйт! шәйт!, итке – кет!, мысыққа – бырс!

Мейіріммен я жұмсақ раймен айтқанда, адамға – қарағым!, өкпем!, сәулем!, жаным!, жүрегім!, қалқам!, қарашығым!, айналайын!, садағаң кетейін!, құрбандығың болайын!³¹

³¹ Баланы бөпелегенде, үлкенге жалынғанда да осы сөздер айтылады.

Мал турасында түйеге – шөк, жануар, шөк!, жылқыға – құр, жануар, құр!, сиырға – әукім!, әукім!, қойға – қош, жануар!, итке – күшім!, күшім!, мысыққа – мышым!, мышым!; *күйзелгенде*: ух!, ах!, ай! (жаным-ай), *қуанғанда*: алақай!; *рахаттанғанда*: айқай-қай!, *кейінгенде*: ой, тәңірі-ай! қойшы!; *жақтырмағанда*: апырым-ау!, жаным-ау!, жарықтық-ау!, шіркін-ау!, отағасы-ау!, ойбай-ау!; *күйінгенде*: айырым-ай!, құдай-ай!, ойбай-ай!; *сыйынғанда*: а, Құдай!, а, аруак!, а, бабам пәленше!, я Құдай!, я әруак!, я, бабам пәленше! (тілегенде де осы сөздер айтылады); *қорыққанда*: ойбай!, Алла!; *таңырқағанда*: пай-апырым-ай!, ах!, шіркін-ай, ах!; *өкінгенде*: қап!, ах!; *қайғырғанда*: ух!; *опық жегенде*: әттегене-ай! (әттең ғана-ай); *кіжінгенде*: әттен!, әттең ғана!; *ұнатқанда*: әйа!; *қостағанда*: ой,пәлі!; *сүйінгенде*: бәрекелде (бәраһ Алла), жарайды!; *алғыс бергенде*: көп жаса!, жасың ұзақ болсын; *әйел сәлем еткенде*: көп жаса!, ұл тап!; *қарғағанда*: Құдай ұрсын!, аруак атсын!, ант соқсын!; *сөйлес қылғанда*: үйде кім-ау!, сөйлеселік-ау!; *көрмей сұрағанда*: Бұ қайсың-ай!; *бала тербеткенде*: әлди! әлди!; жетелегенде: *ал! қанекей!*

ОДАҒАЙДАН ТУҒАН СӨЗДЕР

Одағайдан сөз екі түрлі туады. Басқа сөздер одағайдан көмекші етістік һәм жұрнақ арқылы туады; Етістік арқылы, мәселен: *лап ету, шап ету, жалт ету, жылт ету, зып ету, сып ету, дік ету, күмп ету, ду ету, күрс ету, мырс ету, қылт ету, барт ету, кірт ету, кілт ету, тырс ету, шақ ету, тақ ету, шық ету, тақ ету, зырқ ету, дік ету, сап ету, қып ету, жып ету.*

Жұрнақ арқылы мәселен: *лапылдау, шапылдау, жалтылдау, жылтылдау, зыпылдау, сыпылдау, дікілдеу, күмпілдеу, дүрсілдеу, күрсілдеу, мырсылдау, қылтылдау, сыртылдау, кіртілдеу, кілтілдеу, тырсылдау, шықылдау, тақылдау, шиқылдау, қытылдау, жылпылдау.*

Еліктеу одағайдан да осылайша етістік һәм жұрнақ арқылы туады. Етістік арқылы, мәселен: *шыр-шыр ету, быр-быр ету, сықыр-сықыр ету, сылдыр-сылдыр ету, күлдір-күлдір ету,*

былдыр-былдыр ету, дыбыр-дыбыр ету, қарқ-қарқ ету, қаңқ-қаңқ ету, сұңқ-сұңқ ету, шық-шық ету, маңқ-маңқ ету, күмп-күмп ету, дүңк-дүңк ету, ныс-ныс ету.

Жұрнақ арқылы, мәселен: *шырылдау, бырылдау, сыпырлау, салдырлау, күлдірлеу, қаңқылдау, сұңқылдау, шықылдау, маңқылдау күмпілдеу, дүңкілдеу, нысылдау.*

Шақырыс одағайлардан жұрнақ арқылы ғана туады. Мәселен: *аттандау, алаштау, көс-көстеу, құраулау, ауқаулау, бышайттау, шөре-шөрелеу, көйт-көйттпеу, қайткелдеу, мысмыстау, сораптау, шәйімдеу, құрайлау, күш-күштеу, мышмыштау.*

Мұнан басқа одағайлардан туатын сөздер: *апырымдау, ойбайлау, ахылау, ухілеу, әлдилеу* уа ғайри сондайлар.